

א. פ. גולדברג

מאמר זה מביא מתיאורי המלחמה בסודן כפי שסופרו על ידי הרפתקן יהודי ליטאי שהתגלגל למחוזות נידחים, תיאורים שלא נכתבו בספרות העברית אולי מאז שכתב ר' שמואל הנגיד את שירי המלחמה שלו. המאמר מנסה להבדיל בין אמת לשקר ובין מציאות לדמיון בתיאוריו של זליקוביץ ובהאשמותיו בפרשת רצח העיתונאי הצרפתי אוליביה פן. כל זאת בעזרת שימוש בחומר ארכיוני ובקטעי עיתונות בת הזמן.

1. המרד בסודן

בתחילת שנות השמונים של המאה ה-19 התחוללה מרידה בסודן בחסות השלטון המצרי ובהשפעתן של בריטניה ומעצמות אחרות. המהדי ('הגואלי') מוחמד אחמד הצליח בעזרת אישיותו הכריזמטית וקנאותו הדתית לארגן את השבטים המקומיים תחת מרותו. הוא השתלט בהדרגה כמעט על כל חלקי סודן תוך נישול הפאשות והשליטים הזרים שניהלו את המחוזות מטעם ממשלת מצרים.¹ בתחילת 1884 שלחה הממשלה הבריטית את הגנרל עטור התהילה צ'ארלס גורדון - ששירת בעבר מספר

¹ ראו: ח' שקד, 'המהדיה - תנועה מהפכנית-אסלאמית בסודאן', זמנים, 1 (1979), עמ' 34-43.

שנים גם בסודן - כדי לחלץ את הגייסות המצריים ששהו עדיין בסודן והיו במצב קשה תחת התקפות המורדים.²

הגנרל צ'ארלס גורדון
הידוע בכינויו גורדון הסיני

גורדון, שהגיע לחרטום בתחילת פברואר 1884, הבין שלאור המצב החמור לא יוכל לסגת. בחודש מרץ של אותה שנה התבצר בעיר שהייתה נתונה במצור של המורדים. בקשותיו החוזרות ונשנות לעזרה נתקלו באטימות מצד הממשלה הבריטית למרות שהיה ברור לכל שמצבו נואש. משלחת ההצלה בראשות הלורד וולסלי (Wolseley) החלה להתארגן רק בסוף ספטמבר 1884. לאחר קשיים ארגוניים רבים והפרעות מצד המורדים הגיע כוח החלוץ של המשלחת לחרטום ב – 28 בינואר 1885, יומיים לאחר נפילת העיר ומותו הטרגי של הגנרל גורדון.³ גצל זליקוביץ השתתף במשלחת הבריטית שיצאה לחלץ את הגנרל גורדון בחרטום.

² H.G. Franch, **Gordon Pacha of Sudan**, Glasgow 1958, pp 205-244. (להלן: פראנטש, גורדון). גורדון שהיה נוצרי הדוק שהה בארץ ישראל בביקור פרטי למטרות לימוד ומחקר כשנה לפני שיצא לחרטום.

³ ראו:

P. Compton, **The Last Days of General Gordon**, London 1974.

A. Nutting, **Gordon Martyr and Misfit**, London 1966.

ספרים על המשלחת ראו:

J. Symons, **England's Pride - The Story of Gordon's Relief Expedition**, London 1965; C.B. Colvile, **History of the Sudan Campaign**, London 1889.

הלורד וולסלי מפקד המשלחת

2. גצל זליקוביץ

גצל זליקוביץ נולד בשנת 1855 בעיירה ריטובה שפלך קובנה שבליטה. הוא התחנך חינוך מסורתי, למד בישיבות ובצעירותו נחשב לעילוי. בהיותו כבן עשרים עזב את העיירה ושם פעמיו לצפון אפריקה, לטענתו שימש שם כמזכיר לחברה צרפתית שעסקה בחציבת ברזל וכפקיד במשרד עורכי דין. בסוף שנת 1878 או לכל המאוחר בתחילת 1879 הגיע זליקוביץ לפריס. לאחר כשנה עמד בבחינות הכניסה לאוניברסיטה והחל ללמוד בסורבון שפות שמיות עתיקות ואגיפטולוגיה. בפריס גר בביתו של בר גולדברג, זקן משכילי פריס ושימש כמורה לבניו של מיכאל ארלנגר, מזכירו של הברון רוטשילד לענייני ארץ ישראל ומראשי הקהילה בפריס. בעיר הכיר זליקוביץ גם את אליעזר בן יהודה הצעיר, והלה מספר בזיכרונותיו, שזליקוביץ שידע לדבר עברית בהברה ספרדית, הביא אותו להכרה שהעברית יכולה להיות שפה מדוברת. בזמן לימודיו החל זליקוביץ לפרסם מאמרים **בהמגיד**, מאמרים אלו היו בחלקם פלפול למדני להבנת מילה או מושג מהמקורות וחלקם תיארו את החיים בפריס. לאחר סיום לימודיו שימש זליקוביץ כספרן במחלקה האוריינטלית של הספרייה הלאומית בפריס וכן שימש כמורה להירוגליפים באחד מבתי הספר הגבוהים בפריס.⁴

⁴ לביוגרפיה מפורטת של גצל זליקוביץ, שמאמר זה הוא חלק ממנה ראו: ז' גולדברג, 'גצל זליקוביץ - משכיל ועיתונאי יהודי במפנה המאות', חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ה.

3. כיצד גויס גצל זליקוביץ למשלחת הבריטית לסודן?

לנסיבות בואו של זליקוביץ למצרים וגיוסו למשלחת הבריטית שתי גרסאות, גרסת זליקוביץ בזיכרונותיו וגרסת הקונסוליה הבריטית במצרים.⁵ בזיכרונותיו מספר זליקוביץ שלאחר שובו מלונדון הודיע לו הפרופסור לאגיפטולוגיה ג'ורג' מאספרו שנבחר לסייע בהקמת מכון ארכיאולוגי חדש באחד מפרברי קהיר.⁶ זליקוביץ, שהשתוקק לנסוע למצרים,⁷ במיוחד לאחר השנים שבהן למד אגיפטולוגיה בסורבון, קיבל את הידיעה בהתלהבות. בסוף 1884 עזב את פריס ולאחר ביקור קצר בטוניס, הגיע דרך אלכסנדריה לקהיר. עתיקותיה ושכונותיה של קהיר הלהיבו אותו והוא נשאר בעיר כמה שבועות עד שנתקל במודעה בעיתון **Egyptian Times**, שדרושים מתורגמנים לערבית למשלחת היוצאת לסודן. הוא החליט להיענות מיד למודעה משום שרצה לבקר במצרים התחתונה. האפשרות להיות קצין בריטי במשלחת צבאית שיוצאת לחלקים הנידחים של סודן בין שבטים פראיים קסמה לו במיוחד. בוועדת הקבלה ישבו ארבעה אנשים: ערבי אלפדל - פרופסור לערבית מאוניברסיטת א-זהר, איברהים אלבגדי - המתורגמן של המשלחת הצרפתית בקהיר ושני קצינים בריטים: קולונל ברנאבי (Barnaby), ולטענתו של זליקוביץ גם המייג'ור הרברט קיטשנר.⁸ הנבחנים דורגו לשלש דרגות. הוא יחד עם שני מועמדים אחרים נבחרו לטענתו למתורגמנים מהדרגה הראשונה כמי שידעו לדבר, לקרוא ולכתוב ערבית.⁹

⁵ בזיכרונותיו, שפורסמו בעיתוני יידיש בארצות הברית בשנים 1919 - 1920, תיאר זליקוביץ בהרחבה את תולדות חייו עד הגעתו לארצות הברית בסוף שנת 1886. עיון בזיכרונות מלמד שאמת ודמיון משמשים בהם בערבוביה. זליקוביץ הפך את עצמו לגיבור ספרותי למרות הצהרותיו שכל מה שכתב הוא אמת לאמיתה.

ראו: 'מיינע ערינערונגען', **אידישעס טאגעבלאט**, מה-2 בדצמבר 1919 ועד ה-30 ביוני 1920, בימי שלישי ורביעי וגיליונות סוף השבוע של העיתון שנקראו **אידישע גאזעטן**. להלן: (זליקוביץ, זיכרונות).

⁶ זליקוביץ, זיכרונות, פר' 19-20. במכתב שכתב הפרופ' מאספרו לד"ר הילפרכט באוניברסיטת פנסילבניה ב-21 במרץ 1887 ציין שהיכרותו עם זליקוביץ הסתכמה בכך שראה אותו פעם אחת במצרים למשך כמה דקות, ראו:

University of Pennsylvania Archives, Archives General, 1887, Application for

Faculty Placement

⁷ זליקוביץ כתב: 'ווי גערן האב איך אין מיין פאנטאזיע שטענדיק געוואנדערט אויף יענעם פלאץ פאזע טייך נילוס ווו די פארצווייפלטע יידישע מאמע האט אראפגעלאזט אויפן וואסער א שווימענדע קעסטעלע אין וועלכן עס איז געלעגן דער צוקונפטיקער באפרייער פון יידישן פאלק.' (זליקוביץ, זכרונות, פרק 19). [כמה אהבתי לנדוד תמיד בדמיוני על שפת נהר הנילוס, היכן שהניחה האם היהודייה המיואשת תיבה שטה שבתוכה היה מונח המשחרר העתידי של העם היהודי.]

⁸ הרברט קיטשנר, מי שהיה לימים לורד קיטשנר שר המלחמה הבריטי, שימש כקצין מודיעין במשלחת והמתורגמנים לערבית היו תחת השגחתו הישירה. קיטשנר לא היה בוועדה שבחנה את זליקוביץ משום שבכל המחצית השנייה של 1884 שהה במצרים התחתונה ובסודן, ראו:

P. Magnus, **Kitchener**, London 1958, pp 46 – 64.

⁹ במכתב ל – **Times** הונדוני מה – 26 בספטמבר 1885 כתב An Egyptian (ראו להלן: הערה מס' 13) שזליקוביץ היה מתורגמן מדרגה שלישית שהשתכר עשר לירות סטרלינג לחודש. לטענתו היה זליקוביץ ידוע בהיכרותו הרופפת הן עם השפה האנגלית והן עם הניב הערבי המקומי של אזור דבה. לדבריו שגה האיש בכך שלא הודה שהוא מדען שקיבל את תפקיד המתורגמן. בסודן התייחסו אליו כאל מתורגמן מקצועי ולא כאל מי שאהבת המדע משכה אותו לאזורים נידחים אלו.

דוח העוסק בזליקוביץ שנכתב ב – 22 באוגוסט 1885 על ידי Ardagh J.C. בעקבות פרשת אוליביה פן נשלח לשר החוץ הבריטי סליסבורי על ידי הקונסול הכללי הבריטי בקהיר מר אגרטון.¹⁰ בדוח זה נאמר שזליקוביץ הגיע למצרים בשירותו של An Egyptian וכנציג של אגודה ניהיליסטית.¹¹ הוא השיג כרטיס נתינות מצרית בעזרת ראש הקהילה היהודית. בשל היותו חסר אמצעים הוא נתמך על ידי 'החברה היהודית לגמילות חסדים' בקהיר ובאלכסנדריה. אחר כך לימד לשון את הבנים של פיני-ביי ומקומיים אחרים בעלי משרות חשובות. במהרה נמשך להימורים ולשתייה ואיבד את משרתו. לאחר מכן שימש מתורגמן של סיר לניון והלך עמו לקהיר.¹² מהדו"ח עולה שזליקוביץ שהה מספר חודשים במצרים לפני שגויס למשלחת, לכן ייתכן שהגיע למצרים בתחילת 1884 או אולי עוד בסוף 1883.

4. לסודן ובחזרה

ב – 24 בנובמבר 1884 עלה זליקוביץ על הרכבת בקהיר ונסע לאסיוט ומשם המשיך במעבורת על גבי הנילוס לאסואן.¹³ הוא המשיך את המסע דרומה לאורך הנילוס לוואדי חלפה, לדונגולה ולדבה (ראה איור). בדבה הצטרף למשלחת הבריטית והגיע עם הכוחות באמצע אוקטובר לקורטי. שם צורף לכוח בפיקודו של סר סטיוארט (Stuart) וסגנו קולונל ברנאבי שחצה דרך מדבר ביודה את מאתיים וחמישים הקילומטרים המפרידים בין קורטי למהטאמה כדי לקצר את הדרך לחרטום.¹⁴ ב – 17 בינואר

¹⁰ זליקוביץ טען שקצינים בריטים רצחו את העיתונאי הצרפתי אוליביה פן (ראו להלן: סעיף 3), כך שיתכן שדוח זה לוקה בחוסר מהימנות ומטרתו להכפיש את שמו של זליקוביץ. העתק של דוח אפשר למצוא בתוך: "לנדאו, היהודים במצרים במאה התשע-עשרה, ירושלים תשכ"ז עמ' 278 - 279. (להלן: לנדאו, היהודים במצרים).

¹¹ לא ברור בדיוק מי הוא האיש המכונה An Egyptian. האיש משחק תפקיד חשוב בהתייחסות ובניתוח דברי זליקוביץ בפרשת אוליביה פן. הוא טען שהכיר את זליקוביץ במצרים וכן שאינו קשור בקשר כלשהו עם בריטניה, ראו: Times, 26 באוגוסט 1885.

¹² סיר לניון (O. Lanyon) היה מפקדו הישיר של זליקוביץ בסודן (ראו להלן: סעיף 3). כפי הנראה הוא הלך עמו לחרטום ולא לקהיר.

¹³ כשתיאר זליקוביץ את הצטרפותו למשלחת הבריטית בכתבה 'אלה מסעי בארץ כוש' שפורסמה בהמגיד, 25 במרץ 1886, עמ' 93, הוא כתב: 'בשנה העברה יום כ"ד נובמבר השכם בבוקר [...]'. בשנת 1910 הופיע בוורשה ספרו של זליקוביץ **ציורי מסע**. בספר כונסו כתבות שהופיעו בעיתונות העברית בשנים 1885-1887 ובהן תיאור זליקוביץ את מסעו לסודן. כשהועתקה הכתבה מהמגיד לספר ציור מסע (עמ' 9) צוין התאריך כ"ד נובמבר 1885 למרות שברור מלוח הזמנים של המשלחת הבריטית בסודן שכוונת זליקוביץ היתה לשנת 1884. לגבי הנסיעה על הנילוס לאסואן ראה זליקוביץ, ציורי מסע, עמ' 9 - 10.

¹⁴ כוח של אלף ומאה חיילים בפיקודו של סטיוארט עזב את קורטי ב – 30 באוקטובר כדי לבדוק אם יש מים במעינות בז'אקדול, במרחק של שלושה ימי הליכה מקורטי. לאחר שנמצאו מים חזר סטיוארט לקורטי וב – 8 בינואר יצא עיקר הכוח, שמנה כאלף ושש מאות חיילים, לכיוון

הותקף הכוח בקרבת מעיינות אבו-קליא על ידי אלפי מורדים לבושים בגלביות לבנות ומצוידים בחלקם ברובים ובחלקם בחרבות וכידונים. הכוח הבריטי נע במבנה מרובע. המורדים המסתערים הצליחו לפרוץ את המבנה מצד אחד ולחדור למרכזו. לבסוף הונס הכוח התוקף כשהוא משאיר אחריו כאלף ומאה הרוגים. בכוח הבריטי נמנו שבעים וארבעה הרוגים ותשעים וארבעה פצועים.

כעבור יומיים הותקף הכוח ביתר עצמה באזור הכפר אבו-קרא על ידי המורדים שהיו מונעים בלהט דתי לחסל את הכופרים. הקרב הסתיים במנוסת התוקפים אך הכוח הבריטי ספג כמאה ועשרים אבידות וביניהם סר סטיוארט, מפקד הכוח, שנפצע קשה ומת לאחר כמה ימים, והקולונל ברנאבי סגנו.¹⁵ המסע והקרבות במדבר ביודה השאירו רושם רב על כל המשתתפים וגם על זליקוביץ. הוא מתאר אותם בהרחבה בפרק 'להמית ולמות' בספר **ציורי מסע**.¹⁶ זליקוביץ מתעכב על החום והצמא הנוראים במשך המסע במדבר. הוא מתאר את המבוכה והמהומה הרבה ואת תמונות בני משפחתו שעלו לנגד עיניו לפני היציאה לקרב, וכך הוא מתאר את הקרב עצמו:

"הנה הוא בא... הנה הוא בא... עם רב עשרת מונים מצבאותינו. הנה הוא בא מרחוק וענן אבק רגליו יטוש עלינו וכנשר החש לשתות דם חללים, דם חללי הלבנים. הנה הוא בא לאור חצינו ולהב חרבותינו, לפניו ילך אבדון ויצא כליון לרגליו. חדלו לכם, סופרים, מתאר מחזות איומים כאלה! כי איזו דמות תערכו למחזה פלצות המבריק על פני המדבר! לפנינו קדחה להבת שלהבת, ואחרינו נשמע רעם שרים ותרועה. הסוסים זוהרים, החמורים מקפצים והגמלים מרקדים כשעירים. כדורי העופרת שורקים וכלי הקרב ישתקשקון... חצים יעופו כבני רשף וראשי-הצבא קוראים בשצף קצף... כלפידים, כברקים ירוצצו וגיבורינו יעלו על החומה: יעלו, יפלו, יקומו, יעמדו, ישכבו, ירוצו, ירוצצו ויתרוצצו, יהמו יגערו

ז'אקדול. לבד מחיילים מנה הכוח יותר מאלפים גמלים וכמאה וחמישים סוסים. ראו: פראנטש, גורדון, עמ' 247-248, וכן בספרו של סר צ'ארלס ווילסון, שהיה מפקד הכוח במדבר לאחר שסר סטיוארט וסגנו הקולונל ברנאבי נהרגו בקרבות. עיקר הספר הוא יומן של סר ווילסון המתאר את המסע במדבר ביודה, ראו:

P. Magnus, **Kitchener**, London 1958, pp 46 – 64.

¹⁵ מספר ההרוגים לפי: פראנטש, גורדון, עמ' 249-252. על מספר הנפגעים בקרב ראו גם:

C. Gleichen, **With the Camel Corps up the Nile**, London 1888, pp.318

¹⁶ זליקוביץ, **ציורי מסע**, עמ' 59-62. לטענתו במסע במדבר ביודה השתתפו ארבעת אלפים נפש בעוד שבמקורות הבריטים מדובר על כאלפים ושבע מאות חיילים. הוא מתאר את קרב אבו-קליא וקרב אבו-קרא כאילו היו קרב אחד ומונה בסוף הקרב כששת אלפים הרוגים משני המחנות, בעוד שבפועל היה מספר ההרוגים בשני הקרבות פחות ממחצית המספר הנקוב.

וימטירו פלגי אש!!! האויב מסתער בראש וברוגז, ואין קצה לגדודיו: אלה כרעו ונפלו ואלה יקומו ויתעודדו. אהה, יד האויב רוממה: האויב גדע בחרי אף את הקרן המרובעת בגדוד אשר אני בתוכו... אלה את אלה ידחקו... אלה על אלה יתנפלו, אחד כאחד נגשו, חרב בחרב התלכדו, חנית בחנית נשקו, הרמחים ישתקשו וההמון נמוג... נחלי דם כאפיקי מים ינהרו, ומכל העברים נשמע קול צעקת: 'הב הב' 'ערו ערו!' הבהמות תרמסנה גויות בני אדם, אברים מרוטשים מפוזרים כה וכה: פה ושם ימטירו הלוחמים מבול-אש והחצים יתפוצצו לרבבות נצוצין. המוות מפקד ושולט פה בשבט עברתו: הוא יגזור על ימין ועל שמאל ויאכל בכל פה: רוב חלל וכובד פגר, ואין קצה לפגרים... הרגו, דקרו, כרתו, השמידו! את הנפצעים לא ירחמו, ועל המפרפרים בין החיים והמות לא תחוס עינם... רב לך הקורא, הניחה לי להירגע רגע אחד, כי עיפה נפשי להורגים!"¹⁷

לאחר נפילת חרטום נסוג הכוח הבריטי דרומה לקורטי ולדבה. ידיעות על הימצאו של זליקוביץ בסודן מתקבלות במערכת **המגיז** בתחילת מאי 1885. ד' גורדון עורך העיתון, מדווח רק על הימצאו של זליקוביץ בדבה שבסודן אך נמנע מלפרסם את נוסח המכתב שקיבל ממנו.¹⁸ במכתב הבא ששלח זליקוביץ לעיתון מוואדי חלפה ב – 12 במאי 1885 הוא מודיע שהגיע למקום עם הכוח הבריטי לאחר כשבועיים של מסע מדונוגולה. הוא מתאר את החום הנורא בסודן ומספר על המספר הרב של מוכי השמש לבד מהחולים בדיזנטריה ומלריה. הוא מציין שלא פגש בדרכו יהודים להוציא שני סוחרים מקורפו שאחד מהם מת בדבה והוא עזר בקבורתו.¹⁹

במכתב נוסף מנוא אמון (לוקסור) **להמגיז** מערב שבועות תרמ"ה מודיע זליקוביץ על כוונת הכוח הבריטי להמשיך באותו ערב לקהיר. הוא מקונן על חורבנה של העיר היפה נוא אמון ומספר על תלאותיו באנייה על גבי הנילוס. במיוחד הוא מתלונן על העכברים והוא כותב:

¹⁷ שם, עמ' 61–66.

¹⁸ **המגיז** 1881, עמ' 157.

¹⁹ אפריקה - וואדי חאלפא', **המגיז** 1885, עמ' 193. על מותו של היהודי מקורפו מספר זליקוביץ גם בספרו **ציורי מסע**, עמ' 65. כאשר הוא שב לסיפור בזיכרונותיו (פרק 31) לאחר כשלושים וחמש שנה הוא יודע לספר שהנפטר נולד בקורפו למשפחה אשכנזית מאוסטריה. שמו המקורי היה חנינה גולדשטאט [עיר זהב] אך מכיוון שלא הבין יידיש או גרמנית, הוא החליט לתרגם את שמו ליוונית ושמו החדש היה כאריסטופוליס [עיר זהב].

"גם מלאות האוניות עכברים גדולים כחולים המרקדים כשעירים בעצם היום בלי פחד, גם בוש לא יבושו. לא אתלונן על מחולותיהם: אבל על זאת חרה אפי במ, על כי דרכם לקנות במשיכה שלא ברצון הבעלים כל אוכל אשר ימצא חן בעיניהם.²⁰

ידיעות נוספות ממנו מתקבלות מאלכסנדריה. במכתב **להמגייד** מ' תמוז תרמ"ה הוא כותב שהוא שוהה בעיר למעלה מחודש לאחר שביקר עשרה ימים בקהיר. במכתב זה הוא מתאר לראשונה את הקרב באבו-קליא ומציין שעזב את המשלחת הבריטית. על סיבת עזיבתו הוא כותב:

"עזבתי את המשרה אשר היתה לי בצבא האנגלים כי רב שבעתי, לא מהעבודה (עבודתי היתה קלה מאוד) אומנם מהמחזות האיומים אשר ראו עיני על שדמות המלחמה".²¹ בדו"ח של הקונסוליה הבריטית בקהיר שהוזכר לעיל צוין שלאחר שובו מחרטום קיבל זליקוביץ משרה ב'בולאק ארסנל' בקהיר לזמן קצר אך פוטר ב – 7 ביולי 1885 בשל היותו עצלן ולא דייקן. הכותב הוסיף גם שלזליקוביץ אין שם טוב.²² מאלכסנדריה הפליג זליקוביץ לנאפולי שבאיטליה והגיע לפריס דרך רומא לקראת אמצע אוגוסט 1885.²³

במכתב מפריס מה – 16 באוגוסט 1885 למערכת **המגייד** הוא מצטט מכתב שקיבל מקצין בריטי המאשים אותו ששלח כתבות מסודן **להמגייד** ללא אישור מיוחד של המודיעין הבריטי.²⁴ במכתב הבריטי מוגדר **המגייד** כעיתון רוסי המשרת את האינטרסים של ממשלת רוסיה וממומן על ידה. המכתבים ששלח זליקוביץ לעיתון הגיעו לידי הקצין הבריטי ממקור יהודי. זליקוביץ לועג ליהודי המלשין ואומר לקצין הבריטי שכתב את המכתב כי **המגייד** מעולם לא שירת את האינטרסים של ממשלת רוסיה ובוודאי לא קיבל ממנה פרוטה שחוקה.²⁵ הוא אף טוען, שביקש רשות מהמפקד

²⁰ 'אפריקה - נא אמון', **המגייד** 1885, עמ' 202.

²¹ 'אפריקה - אלכסנדריה', שם, עמ' 251.

²² לנדאו, **היהודים במצרים**, עמ' 279.

²³ ראו: זליקוביץ, **זיכרונות**, פרק 39.

²⁴ **המגייד** 1885, 294-295.

²⁵ הוא משווה את בורותו של היהודי לבורות של אותו 'תלמיד חכם' שרצה ללמוד נגינה מהספר **יצחק ירנן** על הלכות שחיטה ואומר שאותו יהודי 'בל"ס [=בלי ספק] למד שפת-עבר במדרש רבנים בארצות המערב, ולו נאה לשאול: איה נמצא בתנ"ך הפסוק: וימל אברהם את שרה בנו וימליכה תחת ושותי'. בדו"ח על זליקוביץ מהקונסוליה הבריטית בקהיר שהוזכר לעיל מציין הכותב שלזליקוביץ שלח כתבה **להמגייד** בה הוא מתאר את הקרב באבו-קליא, דבר היכול לאשר

המקומי בדבה לפני ששלח משם את המכתב ב – 10 באפריל 1885.²⁶ בשעה שכתב זליקוביץ את המכתב העברי **להמגיז** היה מונח כבר מכתב אחר שכתב בעניין העיתונאי אוליביה פן במערכת העיתון הצרפתי **L'Intransigeant** אך הוא אינו מזכיר דבר מהפרשה במכתבו **בהמגיז**. גם **המגיז** נמנע מלדווח על מעורבותו של זליקוביץ בפרשת היעלמותו של העיתונאי הצרפתי אוליביה פן.

5. פרשת העיתונאי אוליביה פן

אוליביה פן, עיתונאי צרפתי שהיה מקורב לחוגי הסוציאליסטים והרפובליקנים הקיצוניים, שימש ככתב בעיתון **L'Intransigeant** בעריכתו של הנרי רושפור.²⁷ פן יצא לסודן בשנת 1884 במטרה להגיע למחנה המהדי אך נעלם. לסיבת היעלמותו הועלו השערות שונות.²⁸ שמועות על צרפתי מסתורי המסתובב בסודן נפוצו שם כבר בסוף 1884 והגיעו גם לאוזניו של הגנרל גורדון בחרטום הנצורה.²⁹ ידיעה קצרה המספרת על פרס כספי בסך חמישים לירות אנגליות שהוכרז במצרים ובסודן לכל מי שיתפוס את אוליביה פן חי או מת ויסגיר אותו לבריטים, וכוללת תיאור של האיש, פורסמה בעיתון הצרפתי **Le Temps** ב – 5 באפריל 1885. העיתון כותב שההודעה המתוארכת ל – 16 במרץ וחתומה על ידי הקפטן וילסון (G.F. Wilson) פורסמה בעיתון הבריטי **Daily Express**.

שהיה עניין בריטי כל שהוא במה שפרסם זליקוביץ **בהמגיז**, ראו: לנדאו, היהודים במצרים, עמ' 279.

²⁶ זליקוביץ מספר שהמפקד שבדק את המכתב חשב שמדובר במכתב בערבית וקרא לאחד מהקצינים המצריים לתרגם אותו. הלה שלא הבין את השפה טען שמדובר במכתב בקופטית.
²⁷ הנרי רושפור, מהדמויות הצבעוניות בקרב הסוציאליסטים והלאומנים הצרפתים, נבחר לפרלמנט הצרפתי בשנת 1885 אך התפטר מיד. אוליביה פן היה ידידו האישי עוד מתקופת הקומונה, הכלא והגלות. רושפור היה אחראי לשלומה של משפחת אוליביה פן בשעה שהלה שהה בסודן. על רושפור ראו:

R.L. Williams, **Henri Rochefort Prince of the Gutter Press**, London 1966.

במדורו 'אהין און אהער', **מיניקס יום טוב בלעטער**, ימים נוראים וסוכות בלאט תר" מונה זליקוביץ את רושפור בין אלו שרדפו את דרייפוס. בזיכרונות (פרק 41) שכתב עשרים שנה לאחר מכן העדיף לטעון שרק בזמן האחרון נודע לו שרושפור היה אנטישמי.

²⁸ ראו: גרנט, סודן, עמ' 94-100.

²⁹ ב – 5 באוקטובר 1884 כותב גורדון ביומנו שאחד השיחים מהסביבה שהגיע לחרטום דיווח על צרפתי עם שני מלווים ערבים שהגיעו למחנה המהדי. המהדי, שהיה חשדן כלפיו, ציווה לעצור אותו לתקופה של שבעה ימים. גורדון העלה את ההשערה שמדובר בהנרי רושפור אך פסל אותה ואמר שכפי הנראה מדובר במזרחן הצרפתי הנודע ארנסט רנאן שהודיע על כוונתו לנסוע **לאפריקה ולא לשוב, ראו:**

The Journals of Major-General C.G. Gordon at Kartoum, Vol 1, Leipzig 1885, pp. 191-192.

אוליביה פן

מי שהעלה את הפרשה לכותרות היה הנרי רושפור בעיתונו **L'Intransigeant**. ב – 28 ביוני 1885 הוא מפרסם כותרת ראשית: 'מותו של אוליביה פן'. במאמר המערכת הוא מביא ידיעה שהגיעה מידידו קלי (O. Kelly) מאירלנד ומקורה במברק ששלח הלורד וולסלי. במברק זה דווח על מותו של פן מחוס בסודן. כבר למחרת יוצא ה- **L'Intransigeant** בכותרת ראשית חדשה: 'אוליביה פן נרצח'. לטענת רושפור הגיעה הידיעה ממקור צרפתי במצרים. המקור חוזר על עניין הפרס (חמישים הלירות אנגליות שיוענקו למי שיתפוס את אוליביה פן) ומציין שלבריטים היה עניין בתפיסתו מכיוון שהיו באמתחתו ידיעות אמיתיות על נפילת חרטום שלא תאמו את הדיווחים של הקצינים הבריטים.

בתחילת יולי טען רושפור במאמרי מערכת שהרצח של פן קשור בשליחות התיווך שפן נטל על עצמו כדי לשחרר את האזרחים השבויים שהיו בידי המהדי. העיתון טען שהרצח קשור גם לעסקה שהציע המהדי לשחרור הגנרל גורדון תמורת כסף, עסקה שטורפדה על ידי ממשלת גלדסטון.

הנרי רושפור

נציגי ארגון העיתונאים הרפובליקנים התקבלו אצל שר החוץ הצרפתי והלה הודיע להם שהורה לנציגו בקהיר לחקור את הפרשה.³⁰ רושפור וחבריו הרפובליקנים יצאו בדרישה לממשלת צרפת לדאוג להעמדתם לדין של הקצינים הבריטים האחראים לרצח. מתוך סבך הסיפורים שנפוצו על סופו של אוליביה פן פרסם ה-**Times** הלונדוני ב- 14 ביולי 1885 ידיעה מאלכסנדריה בשמו של הכומר האיטלקי בונומי (Bonomi), שהצליח לברוח משבי המהדי ביוני אותה שנה.³¹ האב בונומי טען שאוליביה פן הגיע לאל-עוביד שבשליטת המורדים באוגוסט 1884 ונלקח אל המהדי שהחליט להחזיק אותו במעצר. מחנה המהדי היה בתנועה לכיוון אומדורמן (ליד חרטום) ואוליביה פן מת מחוסר במהלך המסע בסוף אוקטובר 1884. ידיעה בנוסח דומה על סופו של פן פורסמה גם בעיתון הצרפתי **Le Temps** ב- 26 ביולי 1885 בשמו של כתב העיתון באלכסנדריה.³²

³⁰ במכתב של הנציג הדיפלומטי בקהיר Laillandier מ- 6 ביולי 1885 אל שר החוץ הצרפתי, הוא מתאר בפרטי פרטים את ניסיונותיו של אוליביה פן להגיע למחנה המהדי ומציין שהשמועות על הפרס הכספי שיקבל מי שיתפוס אותו נפוצו במצרים בחורף 1885 והתפרסמו גם בעיתונות המקומית, ראו: **התכתבות פוליטית**, מצרים, כר' 95, עמ' 12-20.

³¹ העיתונות הצרפתית דיווחה שפן הגיע לקונגו בתחפושת של דרוויש. דיווח אחר סיפר שפן הגיע לפונזרי בתחפושת של כומר צרפתי, ראו: **L'Intransigent**, 17 ביולי 1885. בעיתונות הבריטית התפרסמה ידיעה מכלכותה, ובה נמסר שנתפס כומר בשם האב ויקטור שנחשד שהוא אוליביה פן, ראו: **Times**, 24 באוגוסט 1885.

³² ראו: גרנט, סודן, עמ' 95 וב- **Times**, 27 ביולי 1885. במכתב מאותו יום למשרד החוץ הצרפתי מדווח הנציג הדיפלומטי הצרפתי בקהיר על שיחה ארוכה שקיים עם הכומר בונומי.

הרפובליקנים הצרפתים טענו שהגרסה בעניין מותו של פן שפורסמה ב – **Times** וב – **Le Temps** שקרית ומקורה במקורות הבריטיים שרצו להשתיק את הפרשה. בתחילת אוגוסט 1885 תפסה הפרשה מקום משני בסדר היום הציבורי אך באמצע החודש הוצתה האש במלוא עוזה.

ב – 17 באוגוסט פרסם **L'Intransigeant** מכתב ממי שהוא כינה 'האורינטליסט המכובד גצל זליקוביץ', שנסע למצרים כדי לחקור את הניב הנובי וההירוגליפים. בדרך זו הוא הגיע להיות מתורגמן של הצבא הבריטי בסודן. זליקוביץ שהתפטר מתפקידו והגיע לאירופה מסר לנו העדות כדלקמן: כאן פרסם העיתון מכתב ארוך ובוטה של זליקוביץ, המאשים את הממשלה הבריטית באחריות ישירה לרצח מאחר שידעה ואישרה את המעשה. ידיעותיו הם ממקור ראשון כמי שהיה אחראי במשלחת הבריטית לתחקור העצורים ולתדרוך משתפי הפעולה.

לפי גרסת זליקוביץ, ב – 15 באפריל 1885 הגיעו שני מרגלים למחנה הבריטי בדבה ומסרו שפגשו במרחק של ששה מייל מהמחנה 'פאראנגיי' [אירופאי] שלמרות שהיה לבוש כמקומי התקשה להתבטא בערבית.

כשתרגם זליקוביץ את הידיעה למייג'ור קיטשנר, הגיב הלה בצעקה: ³³ That is the famous Pain ויצא בתרועת ניצחון לבשר את הידיעה לגנרל ווד (H.E. Wood). מיד הוכנסו לפעולה קציני המטה הזוטרים ו'הורצו' מברקים בין דבה, קהיר ולונדון. כעשרה 'באשי באזוקיי' (חיילים פשוטים) על סוסים נשלחו לחפש את ה'bloody Frenchman' ביטוי שהיה שגור בפיו של קיטשנר כשדיבר על פן. לדברי זליקוביץ, הקיטשנר הזה, מבשר רעות ונבל שניזון מתהילים ומשתיית וויסקי, היה הראשון שהעלה את הרעיון לקבוע פרס על ראשו של 'המרגל הצרפתי'. זליקוביץ טען כי לקיטשנר, שקודם במהירות מדרגה של לוטננט לדרגה של מייג'ור, היה חשוב להצדיק את הקידום המהיר ולקבל קידום נוסף על ידי 'פעולה למופת' של תפיסת נוסע בודד וחסר הגנה שכל הצבא הבריטי רדף אחריו.

הכומר עשה עליו רושם של אדם אמין שעדותו נכונה. ראו: **התכתבות פוליטית**, מצרים, עמ' 79–85.

³³ במקור בצרפתית כתוב The ולא That

הלורד ווד – ממפקדי המשלחת לסודן

ב – 16 באפריל זימן קיטשנר את השיח חליל, שהבריטים שילמו לו בעד 'שירותים מיוחדים'. הלה נתבקש לפרסם מודעה בערבית מדוברת (זליקוביץ מציין את הנוסח בערבית) שפירושה: 'מי שיביא את הצרפתי חי או מת יקבל חמישים לירות אנגליות'. בשתיים בצהרים באותו יום נשלח מברק מדבה ללונדון. הקצין הזוטר שנשא את ההוראה למברקה שאל את זליקוביץ במבטא אירי כבד 'האם אתה רוצה להרוויח חמישים לירות סטרלינג' והציג לפניו את המברק.

ב – 17 באפריל הגיע מברק סודי מאבו-דום. כאשר ניגש זליקוביץ לשיח חליל לברר במה מדובר נודע לו, שהשיח בעזרת ה'באשי באזוקי' תפסו יום קודם לכן את הצרפתי והוא נמצא כעת באבו-דום. המיג'ור קיטשנר פגש אותו וכוונת הבריטים היא לחסלו למחרת.

לטענת זליקוביץ, חוסל אוליביה פן ב – 18 באפריל 1885 במדבר בקרבת אבו-דום לעיניו של המיג'ור קיטשנר שהיה אחראי על המשימה הנוראה הזו. כל האנשים שהיו בדבה ידעו את הפרטים הללו ואפילו חגגו את הרצח במסיבה. ה'באשי באזוקי' הודו למטה הבריטי על ששילם ביד רחבה את מחיר הדם.

מכתבו של זליקוביץ זכה מיד לתהודה עצומה וצוטט במלואו או בחלקו בעיתונות הצרפתית. רוב העיתונים התייחסו לעדותו כאל אמת ודאית, להוציא העיתונים הרשמיים למחצה ה – **Le Temps** – וה – **Republique- La Francaise** שהתייחסו

למכתב בזהירות ושאלו בנימה של זלזול ימי זה בכלל זליקוביץ'.³⁴ המכתב צוטט אף בעיתונות הבריטית ובעיתונים אחרים באירופה.

ה – **Times** הלונדוני מה – 24 באוגוסט ציטט הכחשות לטענותיו של זליקוביץ. סר ג'ון וואלשאם (Walsham), מזכיר השגרירות הבריטית בפריס ומי ששימש כשגריר בפועל, שלח מכתב לשר החוץ הצרפתי פריסינה (Freycinet) ובו התייחס ישירות למכתבו של זליקוביץ. למכתב זה צורף מברק מה – 21 באוגוסט של הנציג הבריטי במצרים, מר אגרטון (E.H Egerton), השב ומתאר את מותו של פן בסתיו 1884 בדרך לחרטום. הדיפלומט הבריטי התייחס ישירות גם לזליקוביץ וטען שהוא פטר מהצבא הבריטי בגלל 'חריגות ואופי רע' (and irregularity/bad character).³⁵ למכתב צורף גם העתק מברקו של המיג'ור קיטשנר, המכחיש כל קשר אישי או ידיעה של הממשלה הבריטית בנושא.³⁶

ב – 24 באוגוסט 1885 פרסם זליקוביץ מכתב נוסף ב – **L'Intransigent**, שבו טען שהבריטים מנסים לערער את אמינותו בטענות שלא מן העניין, כמו כישוריו המקצועיים וכולי. לטענתו, הכחשתו של קיטשנר עדיין אינה ראייה לחפותו אלא תוצאה של התנהגות טבעית של כל נאשם הרוצה להגן על עצמו. בקשר לטענותיו של מר אגרטון בעניין 'חריגות ואופי הרע', כותב זליקוביץ שאילו היה אגרטון דיפלומט בעל ניסיון הוא לא היה כותב משפט כל כך לא מוצלח. להגנתו צירף זליקוביץ מכתב המלצה שכתב עליו הסר לניון שהיה מפקדו בסודן:³⁷

"זליקוביץ היה המתורגמן שלי במבצע בסודן בין התאריכים 24 בפברואר ו – 23 באפריל. לאחר מכן מילא תפקידים דומים לטובת המודיעין הבריטי עד תחילת יוני. זליקוביץ היה נלהב למלא את תפקידו לפי מידת יכולתו".³⁸

³⁴ דיווח בעניין ראו: **L'Intransigent**, 19, 26, באוגוסט 1885.

³⁵ הקונסול אגרטון הוא גם מי ששלח למחרת, ה – 22 באוגוסט 1885, את הדיווח השלילי על זליקוביץ במצרים שהוזכר לעיל (סעיף 1-ב).

³⁶ ראו: **התכתבות פוליטית**, אנגליה, כר' 810, עמ' 86-82.

³⁷ סר לניון מילא תפקידים שונים בצבא הבריטי במצרים ולאחר מכן שימש כמפקד אחד הגדודים במשלחת לסודן. זליקוביץ הרבה להזכיר אותו ואת סר ווד בספרו **ציורי מסע** ובזיכרונותיו כמפקדו הישירים במשלחת.

³⁸ מכתבו השני של זליקוביץ בתרגום אנגלי ומכתב המלצה של הלורד לניון פורסמו גם ב – **Times** הלונדוני ב 24 באוגוסט 1885. מכתב ההמלצה הגיע אל זליקוביץ בפריס ב 16 באוגוסט 1885.

כשנשאל הלורד לניון על המכתב שנתן לזליקוביץ טען, שהמכתב הוא מסוג המכתבים הסתמיים שאי אפשר לסרב לתתם למשרת שסיים את עבודתו. המכתב ניתן לבקשת זליקוביץ שטען, כי הוא מחפש עבודה ואורכו יכול להעיד על טיבו.³⁹

רושפור המשיך ללבות את הפרשה בעיתונו תוך שהוא שופך קיטונות של נאצות נגד המלכה, הממשל הבריטי וקציניו ונגד הממשל הצרפתי שאינו נוקט כל פעולה חריפה כנגד הבריטים.⁴⁰ הוא קרא לנקום באופן אישי בשגריר ובנציגים הבריטיים בפריס. ב-26 באוגוסט 1885 התכנסו הקיצונים הצרפתים לאסיפת מחאה בראשותו של רושפור באולם ריוולי בפריס כשעל סדר היום 'ההתקוממות נגד הרצח של אוליביה פן'. האולם היה מלא מפה לפה ונשמעו בו נאומים בסגנון בוטה נגד ממשלות בריטניה וצרפת ונתקבלה גם החלטת תמיכה במאבקם של האירים.

במכתב לשר החוץ הצרפתי מהנציג הדיפלומטי שלו בקהיר מה – 29 באוגוסט 1885, טען הלה שטיעונו של זליקוביץ היו נראים אמינים לולא הידיעות שהצטברו אצלו על אופיו המוסרי של זליקוביץ. לטענתו, בתקופה שזליקוביץ שהה במצרים לא היה לו מקור מחיה וגם בצבא היו לו חובות כספיים. הדיפלומט הצרפתי שואל 'אם זליקוביץ הזדעזע כל כך מרצח פן כפי שהוא טוען, מדוע לא דיווח על כך מיד עם הגיעו לקהיר, שם יכול היה לקבל חסות דיפלומטית'.⁴¹ מאידך, במכתב נוסף מפרי עטו מביא הדיפלומט עדות של מר גרבאוט (Grebaut), מנהל המשלחת הארכיאולוגית בקהיר, הטוען שהכיר את זליקוביץ עוד בתקופה שלמד בבית הספר ללימודים גבוהים בפריס. הוא מגדיר את זליקוביץ כאדם בעל אופי מוזר וסגנון נסער, אבל אינו מאמין שהוא מסוגל להמציא שקר שכזה.⁴²

אסיפה שניה של הרפובליקנים הצרפתים כונסה ב-29 באוגוסט באולם 'קרקס החורף'. השתתפו בה כעשרת אלפים איש לפי הדיווחים הצרפתיים, בעוד

³⁹ ראו מכתבו של איש השגרירות הבריטית בפריס H. d'Aubigny לשר החוץ הצרפתי מה – 1 בספטמבר 1885: **התכתבות פוליטית**, אנגליה, עמ' 124–127. הדיפלומט דיווח גם לשר הצרפתי ששמע ממקורות מוסמכים שדיברו עם הלורד וולסלי, מי שפיקד על המשלחת הבריטית בסודן, שאין שמץ של אמת בהאשמותיו של זליקוביץ.

⁴⁰ רושפור יצא נגד המלכה השתיינית וירש העצר שאונס ילדות בנות שמונה (19 באוגוסט). ב-26 באוגוסט הוא משווה את הלורד וולסלי לרוצח האכזרי Gamahut שאמר במשפטו שרצח זקנה רק כדי שלזקנה אחת פחות יהיו רגליים קרות בחורף. באותו יום מפרסם העיתון גם כתבה בשם 'זליקוביץ' שהיא ביוגרפיה קצרה ולא מדויקת של האיש המובאת לטענת העיתון כדי לספק את רגש הסקרנות של הקוראים ולא כדי לענות למי ששואל בבזו מי זה זליקוביץ. זליקוביץ מתואר כבחור כבן שלושים המתלבש ומתנהג כמו ג'נטלמן אנגלי, דבר המרגיז את הבריטים במיוחד.

⁴¹ **התכתבות פוליטית**, מצרים, כר' 95, עמ' 216–220.

⁴² שם, כר' 96, עמ' 72–73.

שהעיתונות הבריטית מדווחת על כמחצית ממספר זה. מכל מקום, האולם היה מלא עד אפס מקום ורבים נשארו בחוץ. האסיפה נשאה אופי דומה לאסיפה הקודמת. רושפור נשא נאום שסקר את השתלשלות הפרשה ובמרכזו הטיעון: 'זליקוביץ מאשר והשגרירות הבריטית מכחישה'.⁴³

ב – 1 בספטמבר התפרסם ב – **L'Intransigent** מאמר נוסף מפרי עטו של זליקוביץ. במאמר הוא מצרף פרטים נוספים ששמע על אוליביה פן באל-עוביד ובחרטום מפי אנשים שתחקר בסודן. בין השאר סיפר זליקוביץ שאוליביה פן התאסלם בסודן, שהיה נחשב לעושה נסים ומרפא אנשים והכפריים נהגו לשלם לו בחלב עזים ובסיגריות. זליקוביץ מביא את עדותו של העבד יוסוף (המוזכר גם במכתבו הראשון) שערק ממחנה המהדי והפך להיות עוזרו של קיטשנר. לדבריו, הצרפתי פן היה מוכר לכולם בחרטום בכינוי 'אבו קלם א רצאצ' כלומר 'האיש בעל עפרון העופרת' וזאת משום שפן נהג לכתוב בעט שהיה נראה כמו כדור של רובה והיה קשור תמיד לגלביה שלו. פן, שסבל מנפיחות ברגלו, התכוון לצאת לכיוון מצרים מיד כשמצבו ישתפר. הוא רק לא חשב שיד הצבא הבריטי תשיג אותו בדרך.

באותו יום פירסם **Le Matin** הצרפתי ריאיון שערך כתבו בלונדון עם המיגור קיטשנר.⁴⁴ הלה מציין שהיו אמנם ידיעות על הגעתו האפשרית של פן מכיוון דונגולה, היכן ששירת הקפטן ווילסון שאתו הוא לא פגש מעולם. מברור שעשה קיטשנר עלה שהידיעות אינן אמיתיות והוא לא התייחס אליהן ברצינות. כשנשאל על זליקוביץ העדיף לא להיכנס לוויכוח אישי אך ציין, שזליקוביץ היה אחד מפיקודיו. הוא לא קיבל ממנו עזרה כמתורגמן משום שהוא שולט בערבית הרבה יותר טוב ממנו.⁴⁵ הפגם העיקרי שקיטשנר מצא בזליקוביץ הוא שהלה נתפס כמה פעמים משוחח בנושאים פוליטיים עם החיילים המצרים, דבר שלא הלם את תפקידו ומעמדו. בריאיון זה

⁴³ ראו: **L'Intransigent** – 1, Times, 31 באוגוסט 1885

⁴⁴ הדברים הובאו גם ב: **Times**, 1 בספטמבר 1885.

⁴⁵ על ידיעותיו של קיטשנר בערבית כותב זליקוביץ בזיכרונותיו: 'קיטשנר איז נישט געווען קיין גרויסער מאדים אין אראביש, דען ער האט בלויז עפעס געקענט לעזען געדרוקטע אראביש אבער געשריבענע אראביש איז געווען פאר אים א פארזיגעלטער בוך. דאך האט ער געקענט זיך צוזאמענריידן ניט שלעכט אבער מיט א זייער טרויריקע אויסשפראכע וואס מען האט קוים געקענט אים פארשטיין'. (זליקוביץ, זיכרונות, פרק 20). [קיטשנר לא היה מבין גדול בערבית, כי הוא רק ידע לקרוא מעט ערבית מודפסת, אבל ערבית כתובה הייתה בשבילו כספר החתום. אומנם הוא היה יכול לדבר לא רע אבל במבטא גרוע מאוד, שבקושי ניתן להבינו]. זליקוביץ אף יודע לספר שקיטשנר התחפש לרוכל יהודי ממוצא גרמני באחת ממשומות המודיעין שלו בסודן, (שם, שם). על קשרים נוספים שהיו לטענת זליקוביץ בינו לבין קיטשנר, ראו: זליקוביץ, זיכרונות, פרי 26–27.

מכחיש קיטשנר את כל האשמותיו של זליקוביץ בעניין רצח פן. הוא ציין, שהמקורות המודיעיניים שלו אישרו את מותו של פן במחנה המהדי בדרך לאומדורמן.

ב – 2 בספטמבר התפרסמה ב – **L'Intransigent** תגובתו של זליקוביץ לריאיון שהעניק המיג'ור קיטשנר לעיתון הצרפתי. זליקוביץ טען שבעוד שהבריטים הכחישו עד עכשיו את קיומו של הקפטן ווילסון, מי שהעמיד את הפרס על ראשו של פן, בא המיג'ור קיטשנר ומודיע שקיבל ממנו ידיעות. סתירה זו מציגה את המבנה הכושל של הטיעונים הבריטיים בעניין חפותם ברצח אוליביה פן.

זליקוביץ הגיב להאשמות נגדו על שדיבר בנושאים פוליטיים עם החיילים המצרים וטען שהוא אכן דיבר עם החיילים המצרים, אך לא בנושאים פוליטיים אלא בעניין הרצח של אוליביה פן, נושא ששיגע את הקצינים הבריטים וכל המחנה חשב עליו. השאלות ששאל על פן העלו חשד בעיני הקצינים האנגלים שהוא צרפתי ועם הגיעו לדונגולה הוא נשאל על ידי הקולונל ווילסון בצרפתית אם הוא אכן כזה. זליקוביץ טען שמעולם לא היה תחת פיקודו של המיג'ור קיטשנר אלא תחת פיקודו של סר לניון בלבד. בסיום המכתב הוא מודיע שהוא דבק בכל הצהרותיו הקודמות בנושא הרצח של אוליביה פן.⁴⁶

הוועדה לבוררות בינלאומית שהתכנסה לדון בנושא בפריס ב – 29 באוגוסט הגיעה לכלל מסקנה שאין בסיס מוצק להאשמותיו של זליקוביץ. בישיבתה השנייה ב – 5 בספטמבר ובעקבות הריאיון עם המיג'ור קיטשנר, החליטה הוועדה להמתין להשלמת החקירה של הממשל הבריטי והצרפתי לפני שהיא מגבשת החלטות נוספות בנושא.⁴⁷

תימוכין לכך שפן הגיע למחנה המהדי ומת שם בסתיו 1884 התקבלו בתחילת ספטמבר 1885 מריאיון נוסף שהעניק המיסיונר האיטלקי, האב בונומי, לעיתון איטלקי, וכן מעדות שמסר דימטרי זגרא, פליט יווני שהגיע ממחנה המהדי.⁴⁸ גרסאות מפורטות המתארות את סופו של אוליביה פן במחנה המהדי פורסמו רק בשנת 1892 כשהכומר הגרמני יוזף אורולדר ור' סלטיין, מי שהיה אחד ממושלי המחוזות בסודן, חזרו משנים ארוכות של שבי במחנה המהדי.⁴⁹ שניהם מתארים את בואו של פן למחנה המהדי, את

⁴⁶ ראו גם: **Times**, 2 בספטמבר 1885.

⁴⁷ ראו: גרנט, סודן, עמ' 103–104. דיון בנושא התקיים גם בוועדה לבוררות בין לאומית בלונדון.

ראו: **התכתבות פוליטית**, אנגליה, עמ' 126.

⁴⁸ ראו: גרנט, סודן, עמ' 107–110.

⁴⁹ ראו בספריהם:

R. Slatin, **Feuer und Schwert im Sudan**, Leipzig 1892, pp. 24-37.

J. Uhrwalder, **Aufstand und Reich des Mahdi im Sudan**, Innsbruck 1982, pp. 123-126.

פגישתו עם האחרון ואת הצעתו לסיוע צרפתי במלחמה נגד הבריטים. פן לא הצליח להסתגל לתנאי המדבר הקשים ובמסע לאומדורמן באוקטובר או בנובמבר 1884 הוא חש חולשה, נפל מספר פעמים מגב הגמל ולבסוף מת.

מכל הנאמר לעיל עולה, ששמועות על שובו של פן לאזור והתקדמותו לקראת הקווים הבריטים באיזור דונגולה נפוצו בסוף מרץ - תחילת אפריל 1885 אצל הכוחות הבריטיים באזור. סביר להניח שכרוז בחתימתו של קפטן ווילסון המעמיד פרס כספי על ראשו של פן, אכן פורסם. אולם, אוליביה פן מעולם לא הגיע לאזור דונגולה, משום שבאפריל 1885 לא היה כבר למעלה מחצי שנה בין החיים.

מכאן עולה שכל הידיעות על הירצחו של פן באזור אבו-דום באפריל 1885 היו שקריות. כלומר: כל מכתביו של זליקוביץ והצהרותיו בעיתונות הצרפתית בעניין הירצחו של אוליביה פן היו גיבוב של שקרים.

6. גרסת זליקוביץ בזיכרונות

זליקוביץ גנז את 'פרשת אוליביה פן' ולא התייחס אליה באופן ישיר, לא בספרו העברי **ציורי מסע** המתאר את מסעו לסודן, ואף כמעט לא בשום במה עיתונאית וספרותית אחרת שעמדה לרשותו במשך השנים.⁵⁰ רק לאחר כשלושים וחמש שנה ניסה לשכתב בזיכרונותיו פרשה עגומה זו בחייו.

בזיכרונותיו טוען זליקוביץ שפגש באסואן בסוף נובמבר 1884 את אוליביה פן, אותו הכיר עוד מפריס, בשעה שהיה בדרכו לסודן.⁵¹ הוא הופתע לגלות שפן עובד בשביל העיתון **Le Figaro** ולא בשביל עיתונו של רושפור. פן הציע לו לשמש כתב של **L'Intransigent** בסודן והוא קיבל על עצמו את המשימה. זליקוביץ ניסה לעניין את פן בתיאוריה שהמצרים הקדמונים בנו את כל המבנים המונומנטלים באסואן רק

⁵⁰ זליקוביץ הזכיר מדי פעם את הפרשה במרומז אך ספק אם היה מי שיכול היה להבין רמזים אלו. כך, למשל, במדורו הסאטירי 'דא און דארט און איבעראל', **אילוסטרירטע צייטונג**, 11 בינואר 1888, הוא 'מצטט' מכתב ששולחת המלכה ויקטוריה לאהובה האפיפיור לאון השלוש עשרה ובו נאמר: "פארגעס ניט איינצולאדן אויף אונדזער חתונה הער גאלדפאדען, דו זאלסט אבער למע"ה ניט לאדן וחלקלקותן, [שם עט של זליקוביץ] איך טראג אויף דיזן ריטעווער ליטוואקל א שנאה פון הערצן, ווארום מיט א פאר יאר צוריק האט ער מיר אנגעמאכט א סך עגמת נפש..."

[אל תשכח להזמין לחתונתנו את האדון גולדפאדן, אבל למען ה' אל תזמין את וחלקלקות, [שם עט של זליקוביץ] אני שומרת לליטאון הזה מריטובה שנאה מהלב, כי לפני כמה שנים הוא גרם לי להרבה עוגמת נפש.]

⁵¹ זליקוביץ, **זיכרונות**, פרק 23-24. יש לציין שבסוף נובמבר 1884 כבר לא היה אוליביה פן בן החיים.

מתוך פחד מפני המוות אך פן התעניין רק בציד, בספורט ובהרפתקאות. בערב לפני שעזב זליקוביץ את העיר ביקרו השניים אצל מגדת עתידות שקראה להם בכף היד ואמרה שאחד משניהם לא יחזור מהמסע ואילו השני יהיה על סף המוות אך יינצל על ידי נערה סודנית יפה.⁵²

את הידיעות הראשונות על הירצחו של אירופאי בסביבות הכפר דאלי שמע זליקוביץ מהמקומיים בשעה ששהה בכפר.⁵³ כשחזר למחנה הבריטי סיפר על השמועה ששמע בעניין הירצחו של מרגל צרפתי אך לא קיבל לכך כל אישור מהקצינים הבריטיים. את הסיפור אישרו המצרים והסודנים שהיו במחנה ואחד הקצינים המצרים אפילו גילה לו שמדובר באוליביה פן. זליקוביץ שלח מיד מכתב ל**L'Intransigent** ובו הידיעות המרעישות בעניין אוליביה פן. במכתב ציין שלא ראה את הרצח בעצמו אלא כל הידיעות הן מפי השמועה.⁵⁴

לאחר נפילת חרטום חזר זליקוביץ לשרת במטה המשלחת אך התקבל ביחס צונן מצד קיטשנר, שהודיע לו כי הודח מתפקידו כמתורגמן מהדרגה הראשונה. בשיחה עם הקולונל ווד נודע לו שהכעס נגדו מקורו בכתבות ששלח לעיתונו של רושפור שהיה עוין את הבריטים וכן בגלל המכתב ששלח לעיתון בעניין הירצחו של אוליביה פן. להגנתו טען זליקוביץ שלא ידע שאסור לכתוב בשביל עיתונים זרים ואת מה שכתב בעניין אוליביה פן כתב בתור שמועה ולא בתור עובדה בטוחה. בעקבות ההזחה הוא החליט לעזוב את המשלחת ולחזור למצרים ומשם לאירופה.⁵⁵

בפרקי זכרונותיו: 'דער שטורם אין טינטער!' [הסערה בקסת] ו'די אינטערנאציאנאלע באמבע' [הפצצה הבינלאומית] מתאר זליקוביץ את התפתחות הפרשה בפריס.⁵⁶ אף כי אינו מודה שכל הפרשה בשקר יסודה, הוא מנסה להסביר מה היו תחושותיו אז ואיך הוא רואה את כל הפרשה בפרספקטיבה של שנים:

⁵² על עזיזה, הנערה הסודנית היפה, ראו: זליקוביץ, **ציורי מסע**, עמ' 32–38.

⁵³ זליקוביץ, **זיכרונות**, פרק 29. לכפר דאלי הגיע זליקוביץ לטענתו לאחר שהוא ועוד שלושה אנשים הותקפו בשעה שהלכו להביא את הדואר מכפר הסמוך לבסיסם בדבה. זליקוביץ שברח מהתוקפים תעה במדבר כל הלילה עד שהגיע בסוף לדאלי. על קורותיו בכפר דאלי ראו גם: זליקוביץ, **ציורי מסע**, עמ' 27–38.

⁵⁴ זליקוביץ, **זיכרונות**, פרק 30. כאשר זליקוביץ פרסם את מכתבו הראשון ב- **L'Intransigent** הציג אותו רושפור כאוריינטליסט שחזר מסודן וברור שלא היה כל קשר בינו לבין זליקוביץ בעבר.

⁵⁵ זליקוביץ, **זיכרונות**, פרק 34.

⁵⁶ שם, פר' 41–42.

אבער גאנץ אנדערס איז, ווען א צופאל שליידערט ארויף פלוצלינג א יונגען מאן פון עטליכע און צוואנציג יאר אויף א הויכן בארג פון פאפולאריטעט, אויפן טורעם פון בארימטקייט. די פלוצלע פאפולאריטעט מאכט אים גרעסער ווי ער איז, פארשיכורט פון זיין אייגענעם 'איך', און ער פאנגט אן רעדן מיט א טאן פונקט ווי ער וואלט ארויסגעבן פראקלאמאציעס פאר די גאנצע מענטשהייט. איין ארטיקל אין ראשפארס צייטונג וועגן דעם טויט פון אליוויע פען אין סודאן האט מיר איבער נאכט בארימט געמאכט, און איך האב באלד אנגענומען אין מיינע ווייטערדיקע ארטיקלן א טאן וואס איז געווען צו הויך פאר מיר, צו אגרעסיוו פאר מיינע יוגענד. יא, איך אנטדעק עס היינט, ווען איך גיי שוין צוריק פון יאריד. היינט ווען די זון פון מין שטורמישע עקסיסטענץ בליקט שוין צו מערב זייט. וואס מער די פראנצייזישע צייטונגען האבן אויף מיר גערעגנט מיט שבחים און קאמפלימענטן, וואס מער די בלעטער פון ענגלאנד האבן אויף מיר געהאגלט מיט בילבולים און זילזולים האב איך זיך אלץ געפילט גרעסער, וויכטיקער, מאכטיקער, און איך האב אנגענומען אין מיינע פראנצייזישע ארטיקלן זייער ווייניק עניוות, [...] איך האב נאך ניט געווסט פון סוד, אז די גאנצע בארימטקייט פון דיזן סארט איז נישט מער ווי א שאטנס שאטן, א פאלאס געבויט אויף זאמד!⁵⁷

"שונה הדבר לגמרי כשיד המקרה משליכה לפתע צעיר בן עשרים וכמה על ההרים הגבוהים של הפופולריות, על מגדל הפרסומת. הפופולריות הפתאומית עושה אותו גדול מכפי שהוא, שיכור מה'אני' של עצמו, והוא מתחיל לדבר בטון בדיוק כאילו עמד להצהיר הצהרות לכלל האנושות. מאמר אחד בעיתונו של רושפור בעניין מותו של אוליביה פן בסודן פרסם אותי בין לילה ומיד. במאמרי הבאים נקטתי בטון שהיה גבוה מדי בשבילי, אגרסיבי מדי לחיי הצעירים. כן, אני מגלה זאת עכשיו, בשעה שאני כבר שב מהיריד, עכשיו, כשהשמש של קיומי הסוער פונה כבר לצד מערב. ככל שעיתונים הצרפתים המטירו עלי יותר שבחים ומחמאות, ככול שעיתוני אנגליה המטירו עלי ברד של עלילות וזלזולים, הרגשתי את עצמי גדול יותר, חשוב יותר, חזק יותר ונקטתי במאמרי בצרפתית מעט מאוד ענווה, [...] עדיין לא ידעתי את הסוד, שכל פרסום מהסוג הזה אינו אלא צלו של צל, ארמון בנוי על חול!"

ביזכרונותיו מזכיר זליקוביץ באופן מאוד לא מדויק מראה מקום למספר מאמרים עיתונאיים וספרים העוסקים בפרשה. האם סבר שאיש מהקוראים לא יטרח לבדוק

⁵⁷ שם, פרק 41.

מקורות אלה, וממילא לא תתגלה האמת, או שמא ציפה שמישהו יבדוק את המקורות ויוציא לאור את האמת על הסתבכותו המבישה בפרשה שהוא עצמו לא העז להודות בה.

7. סיום הפרשה

הבריטים והצרפתים היו מעוניינים להוריד את הפרשה - שהייתה בעלת חשיבות משנית - מסדר היום הציבורי: הצרפתים כדי להרגיע את הלאומנים הקיצוניים, והבריטים משום שעמדו במבוכה כנגד ההתקפות על הקצונה הבכירה. בתחילת ספטמבר זומן זליקוביץ, לטענתו, לביתו של ז'ול הרבט (J. Herbet), מנהל משרד החוץ, ונרמז לו שכדאי שיעזוב את פריס וינתק את קשריו עם הנרי רושפור. זליקוביץ הבין שייטיב לעשות אם יקבל את ההצעה, לכן עזב את צרפת ושם פעמיו לאיסטנבול.⁵⁸ כפי הנראה, לפני שעזב את פריס הוא שלח מכתב הבהרה לשר החוץ הצרפתי פרסינייה שבו חזר בו מהאשמותיו, וטען שאינו בטוח שהנרצח היה אכן צרפתי.⁵⁹ סביר להניח, כי בשעה שכתב זליקוביץ את מכתבו הראשון לעיתון, לא חשב שהתחיל לגלגל כדור שלג שיגדל לממדים שכאלה. אופיו הפזיז, שגרר אותו להסתבכות בפרשה מעין זו, היה מבחינת מציאה יקרה להנרי רושפור שידע להשתמש בו כדי לנגח את הממסד הפוליטי בצרפת עמו היה בעימות מתמיד. בזיכרונותיו, שפורסמו בשנת 1896, מודה רושפור שלפני שנפגש עם זליקוביץ קיבל ידיעות ממקורות שסמך עליהם במצרים שהסיפור על הירצחו של פן והפרס שהוטל על ראשו אינו אמת.⁶⁰ אף על פי שהכיר את העדויות על מותו של פן במחנה המהדי, טען רושפור בשנת 1896 שגורלו של האיש עדיין לוט בערפל והוא מצפה בכל יום לשובו.

8. דרימון נגד זליקוביץ

בשנת 1886 הופיע בפריס ספרו הידוע של האנטישמי אדואר דרימון, **צרפת היהודית**. בחלקו הראשון של הספר תיאר דרימון את עליונות הגזע הארי ואת טבעו המושחת של היהודי. בחלק השני מנה המחבר שורה ארוכה של אישים בצרפת ומצא להם קשר נסתר

⁵⁸ בדיווחו של הפרופ' מאספרו שהוזכר לעיל ציין הלה, שלדעתו לא גורש זליקוביץ מצרפת בגלל מעורבותו בפרשת אוליביה פן, אך הרגיש מאוד לא נוח בארץ זו לאחר הפרשה.

⁵⁹ ראו: **געקליבענע שריפטן פון געצל זעליקאוויץ**, ניו-יורק 1913, עמ' VI.

⁶⁰ רושפור מתאר את המפגש עם זליקוביץ בקצרה: 'אוסטרי בשם זליקוביץ קבע עמי פגישה והודיע לי שחזר ממצרים העליונה, היכן שנודע לו ממפקד היבאשי באזוקי', שאוליביה פן נורה בפקודת הקולונל קישנר, בטענה שהיה סוכן של המהדי, ראו:

H. Rochfort, **The Adventures of My Life**, London 1896, pp. 281-282.

עם היהדות. הספר זכה להצלחה עצומה בגלל אופיו השערורייתי, תורגם למספר שפות אירופיות ונמכר, רק בצרפת עד סוף 1886, במאה אלף עותקים לערך.⁶¹ דרימון עוסק בספרו באישים שונים, וביניהם גם בגצל זליקוביץ. הוא מקדיש לו מספר שורות ואומר: "מהרגע שיהודי מתערב בפרשה אתה יכול להיות בטוח שמהומה נוראית תצמח מזה.

איך מת אוליביה פן? זה לא ידוע. חבריו מצטערים עליו, את הציבור הוא אינו מעניין. הנסיך ביסמרק מוצא לנכון להתקרב לתוריס [המפלגה השמרנית באנגליה] שזה עתה עלתה לשלטון ועל ידי כך לגרום לפרוד בין צרפת לאנגליה. ביסמרק אומר לעצמו שזה יכול להועיל לזעזע קצת את הלורד ליונס שהיה במשך שנים ארוכות השגריר האנגלי בצרפת.

מיד עולה היהודי גצל זליקוביץ על קרשי הבמה. גצל הוא תלמיד לשעבר של בית הספר הגבוה, שהופך יותר ויותר להיות סוג של סמינר יהודי, שם מתחנכים הסוכנים המהפכנים. הוא חיבר חיבור בשם **השאל אצל העברים והאבדון אצל המצרים הקדמונים** וזה כל מה שאנו יודעים עליו. הוא יודע את הדברים המוחזקים כסודיים. הוא ראה שירו באוליביה פן ומוכן להישבע על כך בכבודו. הוא מכריז שהתנקשות זו לא יכולה להישאר ללא עונש.

מאמינים לו, מקיימים ישיבות סוערות ומגדפים שם את אנגליה, את המלכה, את הנסיך מוויילס, תזכירים דיפלומטיים נשלחים. רושפור נשבע לנקום בלורד ליונס על מותו של אוליביה פן. הפריסאים יודעים שכותב הפמפלטים הזה לא יכול לעשות יותר מאשר להמר על כמה לאוידורים [מטבע צרפתי] למחרת במרוצים. אבל התמימים אחוזי אימה: 'הנציגות האנגלית סגרה את שעריה'.

יהודי ארור אחד מספיק כדי לארגן את המהומה הזו. איך היהודי מצליח להפריע כך לעולם? אל תשאלו אותי זאת, אינני יודע דבר. זהו סודו, כישרונו המיוחד, זה טבעי אצלו, כמו אצל המתופף 'נומה רומסטון'.⁶²

זליקוביץ העדיף להשיב לדרימון מלחמה דווקא מעל דפי העיתון העברי **המליץ**.⁶³ במאמר שפרסם בעיתון סקר בקצרה את הספר **צרפת היהודית** ומנה את הסיבות

⁶¹ ראו:

R.F. Byrens, 'Edouard Drumont and La France Juive', **Jewish Social Studies** 10 (1948) pp. 165-184.

⁶² תרגום מתוך:

E. Drumont, **La France Juive**, Paris 1886, pp. 57-58.

⁶³ **המליץ** 1886, עמ' 671-672. וכן ראו דבריו של העורך יל"ג על הספר **צרפת היהודית**, שם, עמ' 675-676.

לפופולריות הרבה שלו. לאחר מכן הזכיר דו-קרב שהתקיים בין העיתונאי היהודי ארתור מאיר לבין דרימון בו שפצע מאיר את דרימון 'מתחת לאבנטו במקום סתרי'.⁶⁴ זליקוביץ אף דן בדברי דרימון המתייחסים אליו וזה לשונו :

In 1886, the French writer Edouard Drumont published "La France Juive" ("Jewish France"), which became the catechism of the anti-Semitic movement. Apart from the usual accusations, such as usury and ritual murder, he accused the Jews of having organized the plunder of churches during the French Revolution.

"[היהודי הארור זעליקאוויץ (יוסיף לדבר שם), בקש מטעם הכמוס אתו לנקום נקמתו והנה מצא לו קרנים בהענריך ראשפר נגח מלכת בריטניא וציר הלארד ליאונס' ואחרי אשר יפשפש במעשי למצוא לי עונות וחטאים ולא מצא, יחשוב לי המחבר הכרות הזה לעוון (אל נא תצחק הקורא) את אשר אינני מחבר ספרים גדולי הכמות: 'היהודי הארור הזה אינו ידוע בעירנו כי אם בספרו קטן הכמות, הנקוב בשם "השאול אצל העברים והאבדון אצל המצרים" ומשום הכי הוא ידוע כל טמיר ונעלם, כל הנעשה במסתרים'. אם כוונת הכתות דרומאן בזה על המום שעשה לו ר'

⁶⁴ ארתור מאיר, עיתונאי יהודי בצרפת, בעל העיתון **Gaulois** שיצא נגד דרייפוס בתקופת המשפט. בזיכרוניו הוא מזכיר את הדו-קרב עם דרימון לאחר צאת הספר **צרפת היהודית** ואת הפגיעה הקשה שפגע בו 'בין רגליו' כאחד האירועים הקשים בחייו. בעקבות הדו-קרב הוא נשפט ונקנס בסך מאתיים פראנק, ראו:

A. Mayer, **Ce que mes yeux ont vu**, Paris 1911, pp. 251-254.

מאיר (ארטהור) במסתרים מתחת לאבנטו, הצדק אתו, כי זאת לא נעלם ממני היום, וגם בנות צרפת העדינות תדענה עתה את האסון הזה אשר קרהו, ולו היה דרומאן יפה-תואר כי אז היו מבכות את התמוז החדש.

בקרב יבא ה' ארטהור מאיר בפלילים על דבר מלחמתו אשר לחם שלא כדת ויכול היות כי ענוש יענישוהו לשלם קנס לדרומאן. לו הייתי מליץ יושר כפלוני המתפלסף בשיטת שפינוזא והמקונן על הריסת ספרותנו, לו נתן לי ד' לשון למודים כבנות צלפחד הדרשנות, אזי אמרתי להשופט כדברים האלה: אדוני השופט, הנענש מוכן ומזומן לשלם להנפגע ג' דברים ואלו הן צער, רפוי ובשת: אומנם לית מאן דפליג כי ה' ארטהור מאיר פטור מלשלם לו שבת - יען כי נפצע אינו צריך לבטל ממלאכתו עתה, כי באה לו פתאום מלאכה חדשה המעשרת את בעליה בכל ארצות המזרח... איברא [=לאמיתו של דבר] ה' מאיר נתן למחבר האומלל מכה בסתר, מכה אשר לא כתובה בספרו 'צרפת להיהודים', אמנם תחת זה יוכל דרומאן עתה לבוא למטרת איזה שולטן בתור שומר הפילגשים, 'ויצא הפסדו הנסתר בשכרו הגלוי'."

בהמליץ סילף זליקוביץ את דברי דרימון ושכתב אותם כדי שיתאימו לצרכיו. הוא התעלם מפרשת אוליביה פן שבעטיה החליט דרימון ליהיטפלי אליו והוסיף את עניין הנקמה שלא הוזכר אצל דרימון. דרימון אף לא עסק בגודל ספרו של זליקוביץ. אם נקלף את כל המלל האנטישמי מדברי דרימון נראה שבמקרה זה יש בטענותיו מן האמת ואפילו שאלתו כיצד הצליח יהודי בודד לחולל מהומה כזו נשמעת הגיונית ללא ההקשר האנטישמי. התנהגותו הקלוקלת של זליקוביץ בפרשת אוליביה פן הזמינה עליו את ההתקפה האנטישמית הזו של דרימון.

בעקבות מותו של דרימון בשנת 1917 פרסם זליקוביץ כתבה באידישעס טאגעבלאט תחת הכותרת 'דער אנטיסעמיט דרומאן שטארבט אין די ריכטיקע צייט'.⁶⁵ [האנטישמי

⁶⁵ אידישעס טאגעבלאט, 7 בפברואר 1917.

קיצורים ביבליוגרפיים

גרנט, סודן

J. Grant, *Cassell's History of the War at the Sudan*, vol 6, 1886, London pp. 94-100.

התכתבות פוליטית, אנגליה, (ארכיון משרד החוץ הצרפתי בפריס)

Correspondance Politique, Angleterre, 1885, Vol 812.

התכתבות פוליטית, מצרים, (ארכיון משרד החוץ הצרפתי בפריס)

Correspondance Politique, Egypte agence et consulat general, 1885, Vol 95-96.

זליקוביץ, זכרונות

דרימון מת בזמן הנכון] בכתבה טען זליקוביץ שדרימון מת בזמן מלחמת העולם והספיק עוד לראות כיצד היהודים הצרפתים שופכים את דמם בהגנה על מולדתם. זליקוביץ סקר את פעולותיו של דרימון וציין שהיה מהאנטישמים המסוכנים ביותר משום כישרונו לכתוב בשפה שנונה. לדעתו, ספריו של דרימון תפסו מחד גיסא מקום חשוב ביצירת האווירה האנטישמית שהתבטאה במשפט דרייפוס ומאידך גיסא נתנו תנופה רבה לתנועה הלאומית היהודית ולציונות. זליקוביץ ציין שדרימון בהתקפותיו על יהודי צרפת התנפל בשקרים על חבר אחד מצוות ה**טאגועבלאט** אך נמנע מלציין שמדובר בו עצמו. הוא נפרד מהאנטישמי הצרפתי בדברי שלמה המלך: 'ושם רשעים ירקבו'. לאחר שהות של כחצי שנה בתורכיה ובבלקן שב זליקוביץ לפריס ובסוף שנת 1886 היגר לאמריקה שאותה לא עזב עד יום מותו בשנת 1926. בארצות הברית שימש בעיקר ככתב ועורך בעיתונות היידית. בעיתונות זו ובעיתונות העברית באמריקה חזר זליקוביץ וסיפר על זיכרונותיו ומעלליו מהמסע לסודן.

ג. זעליקאוויץ, 'מיינע ערינערונגען', בימי שלישי ורביעי, **אידישעס טאגועבלאט**, מה2- בדצמבר 1919 ועד 30 ביוני 1920, וגליונות סוף השבוע של העיתון שנקראו **אידישע גאזעטן**. (להלן: זליקוביץ, זכרונות)
זליקוביץ, ציורי מסע
ג. זליקוביץ, **ציורי מסע**, ורשה 1910.
לנדאו, היהודים במצרים
י' לנדאו, **היהודים במצרים במאה התשע-עשרה**, ירושלים תשכ"ז.
פראנש, גורדון

H.G. Franch, **Gordon Pacha of the Sudan**, Glasgow 1952.